

Wolność sumienia i wyznania w świetle przepisów polskiego Kodeksu karnego wykonawczego

Wolności sumienia i wyznania (religii)¹ zagwarantowana przez art. 53 Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r. jest niewątpliwie podmiotowym prawem każdej jednostki przebywającej na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Uprawnia ono jednostkę do żądania ograniczenia ingerencji władzy państwowej utrudniającej lub też całkowicie uniemożliwiającej swobodną działalność człowieka w obu tych sferach². Oczywiście wydaje się fakt, iż w pewnych sytuacjach jednostka nie może korzystać ze swoich wolności i praw w sposób nieograniczony, co rodzi konieczność pewnego wpływu państwa na jej sytuację. Konstytucja RP ogólnie formułuje możliwość nałożenia takich ograniczeń w art. 31 pkt. 3, stanowiącym, iż mogą one być ustanawiane tylko w drodze ustawy i tylko w przypadku, gdy jest to konieczne dla bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, ochrony środowiska, zdrowia, moralności publicznej albo praw i wolności innych osób; co więcej, ograniczenia te zgodnie z zawartą w omawianym przepisie zasadą proporcjonalności nie mogą naruszać istoty tych praw i wolności³. Z tego też względu

¹ W tym miejscu należy wyjaśnić, iż na potrzeby niniejszego artykułu używać będę sformułowania wolność sumienia i wyznania, gdyż wydaje się ono najbardziej adekwatne do treści omawianej wolności, a nie, jak wynika z literalnego brzmienia art. 53 Konstytucji, wolność religii albo – jak przyjęte jest powszechnie w aktach prawa międzynarodowego – wolność myśli, sumienia i wyznania. Por. K. Pyclik, *Wolność sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej (założenia filozoficzno-prawne)*, [w:] B. Banaszak, A. Preisner (red.), *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, Warszawa 2002, s. 457–461.

² Por. L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2009, s. 101.

³ Szerzej o możliwości ograniczania praw i wolności – zob. *ibidem*, s. 96–101, oraz B. Banaszak, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2008, s. 470–474.

w aktach rangi ustawy konieczne jest unormowanie kwestii praw i wolności jednostki oraz przypadków i warunków ich ograniczania.

W moim przekonaniu interesująco prezentuje się kwestia wolności sumienia i wyznania oraz jej ograniczeń w przepisach polskiego Kodeksu karnego wykonawczego z 6 czerwca 1997 r.⁴, jak również w przepisach aktów niższego rzędu, do których ustawa ta wyraźnie odsyła⁵. Poza wspomnianą już problematyką w niniejszym artykule chciałabym poruszyć też kwestię tak zwanych „więźniów sumienia” i ich praw wynikających z religijnego charakteru popełnionych przez te osoby przestępstw.

Na wstępie warto postawić pytanie, czym w ogóle jest omawiana wolności na gruncie polskiego prawa konstytucyjnego. Większość autorów⁶ uznaje, iż wolność sumienia i wyznania składa się z kilku podstawowych elementów, a w tym:

- możliwości przyjmowania, praktykowania publicznie i prywatnie oraz zmiany wybranej przez siebie religii,
- życia w zgodzie z zasadami przez nią głoszonymi oraz swobody jej uzewnętrzniania przez indywidualne lub zbiorowe uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach religijnych czy też naukę zasad i dogmatów wybranej religii.
- możliwość posiadania miejsc kultu i świątyń.

Istotny z tego punktu widzenia jest także gwarantowany konstytucyjnie zakaz zmuszania kogokolwiek do uczestniczenia lub nieuczestniczenia w praktykach religijnych oraz zakaz zmuszania kogokolwiek do ujawniania swojej wiary. Samo pojęcie sumienia – w przeciwieństwie do wyznania (religii) – nie ma w Konstytucji aż tak szerokiego i wyraźnego określenia, można jednak przyjąć, że odnosi

⁴ Dz.U. nr 90, poz. 557, z późn. zm.

⁵ Mowa tutaj w szczególności o Rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 września 2003 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych (Dz.U. nr 159, poz. 1546).

⁶ Na przykład: M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010, s. 21–49; K. Pyclik, *op. cit.*, s. 456–457; Z. Łyko, *Wolność sumienia i wyznania w relacji: człowiek–kościół–państwo*, [w:] L. Wiśniewski (red.), *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, Warszawa 1997, s. 82–87.

się do wszelkiej aktywności światopoglądowej człowieka, poczynając od jego poglądów moralnych i filozoficznych a na społecznych kończąc. Wolność ta jest bardzo istotna w odniesieniu do osób, które nie wyznają żadnej religii, czyli ateistów, gdyż daje im w zasadzie taką samą swobodę wyrażania swoich przekonań, a także możliwość nie ujawniania ich, jak w przypadku osób identyfikujących się z określoną wiarą. Wolność sumienia i wyznania łączy się też niewątpliwie z prawem rodziców do wychowywania dzieci w zgodzie z własnymi przekonaniami, a ponadto powinna być rozpatrywana łącznie z zawartymi w art. 25 Konstytucji zasadami równouprawnienia kościołów i związków wyznaniowych oraz neutralności światopoglądowej państwa.

Z punktu widzenia moich rozważań najważniejszym aspektem wolności wyznania jest prawo osób wierzących do korzystania z pomocy religijnej i możliwości praktykowania religii w każdym miejscu, w jakim się znajdują, również w zakładach karnych czy aresztach śledczych, aczkolwiek w bardziej ograniczony sposób, czym szerzej zajmę się w dalszej części niniejszego opracowania. Po tym wprowadzeniu w problematykę związaną z określeniem przedmiotu omawianych wolności chciałabym skupić się teraz na przedstawieniu ich w odniesieniu do przepisów prawa karnego wykonawczego. Przepisem, który w ogólny sposób zapewnia osobom skazanym przebywającym w zakładach karnych i aresztach śledczych wolność sumienia i wyznania, jest art. 102 pkt 3 Kodeksu karnego wykonawczego (dalej: k.k.w.) stanowiący, iż skazany ma prawo w szczególności do korzystania z wolności religijnej. Przepis ten z oczywistych względów umieszczony został w Oddziale 4 omawianej ustawy, zatytułowanym „Prawa i obowiązki skazanego”⁷. Odnoszą się do niego także wspomniane już ograniczenia tej wolności, o których jest mowa w art. 104 k.k.w., umożliwiającym skazanym korzystanie z przysługujących im praw w takim zakresie, aby nie naruszało to praw innych osób oraz nie zakłócało ustalonego w danym zakładzie karnym porządku. Postanowienia te uszczegółowia art. 106 k.k.w., odnoszący się do odbywania w zakładach karnych praktyk religijnych. Normy

⁷ Można w tym miejscu wskazać również art. 4 § 2 k.k.w., który w sposób ogólny zapewnia skazanym zachowanie praw i wolności obywatelskich, a możliwość ich ograniczeń dopuszcza jedynie w drodze ustawy i wydanego na jej podstawie prawomocnego orzeczenia.

zawarte w tym artykule dają skazanemu prawo do wykonywania praktyk religijnych, jak również korzystania z posług religijnych i uczestniczenia w nabożeństwach odprawianych w zakładach karnych w dni świąteczne. Ponadto skazany ma także prawo do słuchania nabożeństw transmitowanych przez środki masowego przekazu, może też posiadać przedmioty niezbędne w celu wykonywania wszystkich tych uprawnień oraz książki i czasopisma. Niewątpliwie istotnym z punktu widzenia skazanych przepisem gwarantującym im zachowanie i korzystanie z wolności sumienia i wyznania w warunkach pozbawienia wolności jest art. 109 k.k.w., który nakazuje uwzględnianie przy przygotowywaniu posiłków wymogów religijnych i kulturowych. Przepis ten zastrzega jednak, iż uwzględnienie to uzależnione jest od możliwości danego zakładu karnego lub aresztu śledczego.

Skazani, poza wymienionymi uprawnieniami, mogą uczestniczyć w prowadzonym w zakładzie karnym nauczaniu religii, a także brać udział w działalności społecznej i charytatywnej kościoła lub związku wyznaniowego. Omawiany przepis daje skazanym możliwość odbywania indywidualnych spotkań z duchownymi kościoła lub związku wyznaniowego, do którego należą. Spotkania te odbywać się mogą w pomieszczeniach, w których skazani przebywają. Artykuł 106 k.k.w. § 3 w zasadzie powtarza także ogólną zasadę dotyczącą możliwości ograniczenia tychże praw zawartą w art. 104, czyli że: „Korzystanie z wolności religijnej nie może naruszać zasad tolerancji ani zakłócać ustalonego porządku w zakładzie karnym”. Artykuł 106 k.k.w. nakłada na Ministra Sprawiedliwości obowiązek szczegółowego określenia zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych przy uwzględnieniu potrzeby zapewnienia warunków dla indywidualnego i zbiorowego uczestnictwa osób, które są osadzone w tych zakładach i aresztach, w nabożeństwach i spotkaniach⁸. Do zakresu omawianych

⁸ Por. S. Lelental, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2010, s. 445–448, a także: J. Hołda, Z. Hołda, *Prawo karne wykonawcze*, wyd. III, Warszawa–Kraków 2006; J. Nikołajew, *Miejsce duszpasterstwa penitencjarnego w powrocie do wolności skazanych na podstawie Kodeksu karnego wykonawczego z 1997 roku i rozwiązań innych państw*, [w:] S. Lelental, G.B. Szczygieł (red.), *X lat obowiązywania Kodeksu karnego wykonawczego*, Białystok 2009.

tutaj kwestii odnoszą się także inne przepisy k.k.w., jak choćby art. 247 § 1 stanowiący, iż „w wypadkach uzasadnionych szczególnymi względami sanitarnymi lub zdrowotnymi albo poważnym zagrożeniem bezpieczeństwa dyrektor zakładu karnego lub aresztu śledczego może na czas określony wstrzymać lub ograniczyć (...) odprawianie nabożeństw i udzielanie posług religijnych (...)”.

W obecnym stanie prawnym kwestie te są regulowane przez Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 2 września 2003 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych. Normy zawarte w art. 106 k.k.w., odnoszące się do możliwości uczestniczenia w nabożeństwach, wykonywania praktyk i posług religijnych należy rozpatrywać razem z przepisami wspomnianego rozporządzenia. Rozporządzenie to w § 1 pkt. 1 daje skazanym prawo uczestniczenia w nabożeństwach i spotkania o charakterze religijnym odbywających się w kaplicy albo innym odpowiednio przystosowanym do tego celu pomieszczeniu lub miejscu na terenie zakładu karnego lub aresztu śledczego, szczegółowe warunki wykonywania tych praktyk, takie jak określenie dni, godzin i ich miejsca, regulowane są w przepisach wewnętrznych poszczególnych zakładów po uprzedniej konsultacji z duchownymi poszczególnych kościołów i związków wyznaniowych. Omawiane rozporządzenie określa także sposób doprowadzania czy też udawania się przez skazanych do kaplic lub też innych odpowiednio przystosowanych pomieszczeń i miejsc w zależności od typu zakładu karnego, w jakim przebywają i tak z rozporządzenia wynika, iż skazani odbywający karę w zakładzie typu zamkniętego są doprowadzani do tych miejsc przez funkcjonariuszy służby więziennej, skazani osadzeni w zakładach półotwartych lub otwartych mogą natomiast udawać się tam bez takiego dozoru, ale w ustalonej przez władze zakładu kolejności.

Sytuacja osób skazanych i osadzonych w zakładach karnych jest nieco inna niż osób tymczasowo aresztowanych przebywających w aresztach śledczych. Kwestie te reguluje art. 209 k.k.w. – „Do wykonywania tymczasowego aresztowania stosuje się odpowiednio przepisy odnoszące się do wykonywania kary pozbawienia wolności, ze zmianami wynikającymi z przepisów niniejszego rozdziału”.

W tym miejscu chciałabym wskazać na te właśnie różnice. Osoby tymczasowo aresztowane także mogą korzystać z wolności religijnej, aczkolwiek w nieco mniejszym zakresie niż skazani. Jest to uzasadnione koniecznością zabezpieczenia prawidłowego toku postępowania karnego. Przede wszystkim, jak wynika z art. 217 § 6 k.k.w.⁹, „organ, do którego dyspozycji tymczasowo aresztowany pozostaje, może ograniczyć lub określić sposób korzystania przez tymczasowo aresztowanego z prawa do kontaktowania się z duchownymi świadczącymi posługi religijne lub innymi osobami, jeżeli wymaga tego konieczność zapewnienia prawidłowego toku postępowania karnego”. Ponadto jak wynika z art. 212b § 1 pkt. 1 i 3, pomieszczenia przeznaczone do „odprawiania nabożeństw, spotkań religijnych i nauczania religii (...) wyposaża się w odpowiednie zabezpieczenia techniczno-ochronne”, a tymczasowo aresztowani mogą uczestniczyć w nabożeństwach, spotkaniach religijnych i nauce religii tylko w tym oddziale, na którym się znajdują.

Z punktu widzenia niniejszych rozważań istotna wydaje się także kwestia określenia, jakie podmioty określane są w Kodeksie karnym wykonawczym mianem kościołów i związków wyznaniowych. Otóż, jak wynika z art. 242 § 12 k.k.w., są to podmioty, które mają ustawowo uregulowaną sytuację prawną. Regulacje takie dokonywane są w dwojaki sposób – bądź to na podstawie Ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, bądź też na podstawie odrębnych ustaw, które w obecnym stanie prawnym regulują sytuację 15 kościołów i związków wyznaniowych¹⁰.

Jak już wspomniałam, poza wskazanymi przeze mnie aspektami wolności religijnej interesująca jest także kwestia praw przysługujących tzw. więźniom sumienia, do których odnosi się art. 107 k.k.w. Artykuł

⁹ S. Lelental, *Kodeks karny wykonawczy...*, s. 883.

¹⁰ Wschodni Kościół Staroobrzędowy w RP, Muzułmański Związek Religijny w RP, Karaimski Związek Religijny w RP, Kościół katolicki, Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Kościół Ewangelicko-Augsburski, Kościół Ewangelicko-Reformowany, Kościół Ewangelicko-Methodystyczny, Kościół Chrześcijan Baptystów, Kościół Adwentystów dnia siódmego, Kościół Polskokatolicki, Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich, Kościół Katolicki Mariawitów, Kościół Starokatolicki Mariawitów, Kościół Zielonoświątkowy.

ten stanowi, iż: „skazani za przestępstwo popełnione z motywacji politycznej, religijnej lub przekonań ideowych odbywają karę w oddzieleniu od skazanych za inne przestępstwa; mają prawo do korzystania z własnej odzieży, bielizny i obuwia oraz nie podlegają obowiązkowi pracy”. Przy czym § 2 omawianego artykułu zastrzega, iż przestępstwa te nie mogą być popełnione z użyciem przemocy. Z punktu widzenia interesującej nas problematyki najważniejsza jest tu kwestia przestępstw popełnionych z motywacji religijnej i przekonań ideowych. Zawarta w artykule 107 regulacja nadaje tym skazanym szczególny status i niewątpliwie zwiększa ich prawa przez nałożenie na administrację zakładu karnego obowiązku zapewnienia im oddzielnego pomieszczenia mieszkalnego, a także do umożliwienia posiadania i korzystania z własnej odzieży, bielizny i obuwia. Istotna z tej perspektywy jest też kwestia zwolnienia tych więźniów z obowiązku wykonywania pracy, przy czym zaznaczyć należy, iż nie chodzi tutaj o obowiązek wykonywania prac porządkowych w obrębie zakładu karnego, którego zwolnienie to nie obejmuje. Ponadto w przypadku gdy skazany wyrazi chęć wykonywania pracy, administracja zakładu karnego powinna w miarę możliwości mu taką pracę zapewnić¹¹.

Chciałabym również zwrócić uwagę na jeden z elementów praktyki realizacji omówionych wyżej przepisów związany z orzecnictwem Trybunału Konstytucyjnego, do którego wpłynęła skarga konstytucyjna jednego ze skazanych. Powoływał się on w niej między innymi na naruszenie konstytucyjnie gwarantowanej wolności sumienia i wyznania. Skarga ta dotyczyła zbadania zgodności § 9 ust. 2 pkt 8 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 12 sierpnia 1998 r. w sprawie regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. U. nr 111, poz. 699), pkt 11 załącznika nr 2 „Porządek wewnętrzny oddziału zamkniętego Zakładu Karnego we Włodawie” do decyzji nr 41/2001 dyrektora Zakładu Karnego we Włodawie z 23 listopada 2001 r. w sprawie porządku wewnętrznego w poszczególnych oddziałach Zakładu Karnego we Włodawie z art. 32 ust. 1, art. 31 ust. 3 oraz art. 53 ust. 2 i 6 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej.¹²

¹¹ *Ibidem*, s. 448–450.

¹² Postanowienie z 20 lipca 2004 r., SK 31/03, OTK Z.U. 2004, nr 7A, poz. 78.

W omawianej sprawie odbywający karę pozbawienia wolności uzasadniał między innymi, iż wskazane przepisy naruszają jego konstytucyjną wolność sumienia i wyznania przez utrudnianie możliwości nauki religii. Skarżący, odbywając karę pozbawienia wolności w Zakładzie Karnym we Włodawie, zwracał się kilkakrotnie z prośbą o uzyskanie od dyrektora tegoż zakładu zgody na posiadanie w celi wieży wraz z pilotem i kolumnami, uzasadniając to chęcią odtworzenia nagrań o treści religijnej. Po uzyskaniu decyzji odmownej i bezskutecznym odwołaniu się do kolejnych właściwych instancji, skarżący zwrócił się ze skargą do Trybunału Konstytucyjnego. Prokurator Generalny w piśmie z dnia 18 sierpnia 2003 r. nie podzielił stanowiska skarżącego, stwierdzając, że zaskarżony przepis § 9 ust. 2 pkt 8 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z 12 sierpnia 1998 r. w sprawie regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności oraz pkt 11 załącznika nr 2 do decyzji nr 41/2001 dyrektora Zakładu Karnego we Włodawie są zgodne z art. 53 ust. 2 i 6 Konstytucji RP. Prokurator Generalny uznał bowiem, że zaskarżony przepis rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości został wydany zgodnie z art. 249 § 1 Kodeksu karnego wykonawczego, który zawiera szczegółowe podmiotowo upoważnienie do wydania regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności. Jak wynika z treści § 9 ust. 2 pkt 8 wymienionego rozporządzenia dyrektor każdego zakładu karnego zobligowany jest do określenia „ilości i wymiarów przedmiotów, które skazany może posiadać w celi, oraz sposobu ich przechowywania, w razie potrzeby zasady ich używania”. Na podstawie tego przepisu dyrektor Zakładu Karnego we Włodawie – w załączniku nr 2 do decyzji nr 41/2001 – określił wymiary radiomagnetofonu, jaki osadzony ma prawo posiadać w celi. Pismem z 25 czerwca 2004 r. stanowisko w sprawie zajął również Minister Sprawiedliwości, który wniósł o stwierdzenie, że przepis § 9 ust. 2 pkt 8 omawianego rozporządzenia jest zgodny z art. 53 ust. 2 i 6 w zw. z art. 31 ust. 3 i z art. 32 ust. 1 Konstytucji RP. Minister zakwestionował również twierdzenie skarżącego, że przepis § 9 ust. 2 pkt 8 rozporządzenia narusza wolność sumienia i wolność wyznania skarżącego. Zawarte w nim upoważnienie dla dyrektora zakładu karnego do określenia ilości i wymiarów przedmiotów, które skazany może posiadać w celi, nie ogranicza wolności religijnej i prawa

do nauki religii skarżącego, a służy jedynie utrzymaniu bezpieczeństwa i porządku wewnętrznego w zakładzie karnym.

Skarga ta nie została wszakże przez Trybunał Konstytucyjny rozpatrzona merytorycznie, ze względu na utratę mocy obowiązującej kwestionowanego przepisu przed wydaniem orzeczenia¹³, co niewątpliwie, pozbawiło nas możliwości poznania poglądu sędziów Trybunału Konstytucyjnego na kwestie związane z praktycznym stosowaniem omawianych w niniejszym opracowaniu kwestii. Ponadto przypadek ten pokazuje, iż mimo głosów niektórych autorów¹⁴ mówiących, iż stanowienie o prawach skazanych do wolności religijnej zarówno w Konstytucji, jak i Kodeksie, a także w przepisach wykonawczych, jest „nadmiarem regulacji”, wręczewistości potwierdza konieczność tak szczegółowego normowania tych zagadnień. Tym bardziej, biorąc pod uwagę fakt, iż wolność jest zakazem zmuszania do czynienia tego, czego prawo mu nie nakazuje, nakładanie ograniczeń w tej sferze przez państwo powinno być jasne i w pełni uzasadnione. Co więcej, to w interesie państwa leży, aby w sposób wyczerpujący i dokładny unormować niezwykle delikatną kwestię wolności sumienia i wyznania. W razie twierdzenia, iż ograniczenie tej wolności nastąpiło bezprawnie, to właśnie organy państwowe muszą wskazać podstawę prawną swoich działań¹⁵, co – jak się wydaje – przy szczegółowej regulacji danych kwestii będzie łatwiejsze i przede wszystkim bardziej jasne dla jednostki.

Jak wynika z powyższych rozważań, wolność sumienia i wyznania jest gwarantowana też w sytuacjach pozbawienia wolności w przypadku osób skazanych prawomocnym wyrokiem sądu oraz

¹³ TK w uzasadnieniu omawianego orzeczenia zwrócił wprawdzie uwagę na nowelizację Ustawy o Trybunale Konstytucyjnym z 9 czerwca 2000 r. (Dz.U. nr 53, poz. 638), wskutek której do art. 39 wspomnianej ustawy dodano ust. 3, przez co wprowadzono nową regulację, powodującą, iż mimo utraty mocy obowiązującej kwestionowanego aktu normatywnego przed wydaniem przez TK orzeczenia nie umarza się postępowania, jeżeli wydanie orzeczenia jest konieczne dla ochrony konstytucyjnych wolności i praw. Mimo to Trybunał uzasadnił, iż w tej konkretnej sprawie wydanie orzeczenia nie jest konieczne, gdyż skarżącemu i tak nie przysługuje środek odwoławczy, jakim jest wznowienie postępowania.

¹⁴ Por. S. Lelental, *op. cit.*, s. 447.

¹⁵ L. Garlicki, *op. cit.*, s. 88–89.

osób tymczasowo aresztowanych. Polski Kodeks karny wykonawczy gwarantuje zachowanie przez te podmioty owej wolności za pomocą szeregu omówionych przepisów. Jednocześnie znaleźć w nim można także odesłania do aktów niższej rangi, zawierających normy prawne odnoszące się do omawianej wolności, takich jak rozporządzenia oraz regulaminy wewnętrzne poszczególnych zakładów karnych i aresztów śledczych. Ramy oraz tematyka niniejszego opracowania nie pozwalają jednak na pełną analizę postanowień owych regulaminów, a także na szczegółowe omówienie praktyki w tym zakresie, co niewątpliwie byłoby konieczne dla pełnego przedstawienia problematyki związanej z wolnością sumienia i wyznania w przypadku osób pozbawionych wolności i z pewnością zasługuje na odrębne opracowanie.